

על מילות שלילה אחדות בעברית: היבטים תחביריים, סמנטיים ופרגמטיים

מבוא

במאמרו ההגותי על השלילה משנת 1925 אמר פרויד, שהשלילה היא דרך להתוודע אל המודחק. באמצעות סימן השלילה משחררת המחשבה את עצמה ממגבלותיה של ההדחקה, ומעשירה את עצמה בתכנים החיוניים לה לשם פעולתה התקינה. לדעתו של פרויד, על פונקציית השיפוט מוטל לקבל שתי החלטות: האחת, לייחס לדברים תכונות או לשלול את קיומן בהם; והשנייה, ההחלטה לגבי קיומו במציאות של דבר שאותו אנו משווים בנפשנו. לשלול דבר־מה משמעו, שזהו דבר שיותר מכול אנו רוצים להדחיקו. הגינוי הוא התחליף השכלי להדחקה; הלאו שבגינוי הוא סימן ההיכר שלה. דבריו אלה של פרויד ימצאו ביטוי גם במאמר זה, כשיידונו היבטיהן הפרגמטיים של מילות השלילה.

אלפי מאמרים וספרים רבים נכתבו בעניין השלילה, וביניהם גבעון, קרוז 1980, הנ"ל 1986, ספיר, ועוד. מכולם בולט ספרו המרתק של הפרופ' לורנס הורן מאוניברסיטת יל, *A Natural History of Negation*. ככל הידוע לי זהו המחקר הרחב והמעמיק ביותר שנעשה על השלילה על כל היבטיה.¹

הפילוסופיה של השלילה ניזונה במידה רבה מאבחנותיו של אריסטו בכתביו השונים, ובמרכזו הניגוד בין שלילה מסוג *contrary* ובין שלילה מסוג *contradiction*. בראשונה – גבוה ונמוך: יש אזור ביניים, ניתן לומר שהוא לא גבוה ולא נמוך,

* מאמר זה נכתב בעקבות הרצאתי בקונגרס העולמי החמישה־עשר למדעי היהדות באוגוסט 2009. באחרונה נודע לי שגם גלית אגמון עוסקת במילה בלתי. אני מתייחסת לדבריה שנאמרו במסגרת סמינר בחוג לבלשנות אנגלית באוניברסיטה העברית כפי שנשלחו אליי. מאמרה בנושא טרם פורסם. אני מודה לה מקרב לב על שיתוף הפעולה ועל שחלקה עמי את דבריה. הדברים הנאמרים בחומר שמסרה לי דומים בחלקם לדברים שהעליתי במחקר שערכתי ושהרציתי עליהם, ואתייחס אליהם במקום המתאים. כמו כן אני מודה מקרב לב לידידי משה ניזמן על עזרתו בליבון עניינים רבים הנוגעים לשלילה, ועל כך שהעניק לי מאוצר ידיעותיו הרחב.

1. בהזדמנות זו ברצוני להודות לפרופ' הורן על מאור הפנים שבו קיבל אותי לסמינר בנושא השלילה באוניברסיטת יל ועל שהשכילני בנושא.

והקטבים מוגדרים בדרך כלל כאנטונימים. ואילו בשנייה אין אזור ביניים; למשל חי ומת. לא אדון כאן בסוגי השלילה האחרים שאריסטו דן בהם.

על השלילה בעברית נכתבו שלוש עבודות עיקריות ומספר מאמרים: מאמרו של אבינרי מ'1954; עבודת הדוקטור של זילכה מ'1970; פרק בספרו של בן-אשר (1972, עמ' 72–85); עבודת הדוקטור של צבעוני מ'1993; עבודת המוסמך של בלבן מ'2002, העוסקת בפן הקוגניטיבי של השלילה. בספרי (1991; מהדורה מורחבת, 1995) בא פרק על השלילה ובו כבר חלק מההבחנות שציינה צבעוני בעבודת הדוקטור שלה. אגמון עוסקת בשלילה בין היתר מהפן הקוגניטיבי, וכן היא עוסקת במילה בלתי. מאמרון המקיף של בורוכובסקי וטרומר, העוסק בהפכים, נוגע לנושא השלילה. מאמרי מ'2010 נוגע אף הוא בעניין זה.²

במאמר זה ברצוני לבחון מחדש את היערכותן של מילות השלילה אי, חוסר ובלתי. המילים האלה ייבחנו מהיבטים סמנטיים ופרגמטיים לצד תיאורן הדקדוקי.³ הנתונים המספריים במאמר נאספו מהמרשתת בעזרת גוגל, והם נכונים לזמן שבו נאספו (רובם מחודש מאי 2009; במקרים אחרים צוין הדבר). יש בהם כדי להצביע על כיוון ומגמה, אף אם לעתים יש להביא בחשבון ניפוי של תוצאות חוזרות. הדוגמות המפורטות במאמר נלקחו מהעיתונות היומית וממקורות אחרים.

1. אי וחוסר

1.1 מבנה ויידוע

המילים חוסר ואי באות ברבדים קודמים לעברית בת ימינו, וניתן לראות בהן שימוש התחלתי כתחילית לשלילה לפני שם עצם.⁴ מבחינה מבנית אי היא תחילית, ולכן ה"א הידיעה אמורה לקדום לה. כשבוחנו את התנהגות הצירוף ביידוע, רואים שההתייחסות לאי היא על פי רוב דווקא כאל נסמך רגיל ופחות כאל תחילית. מבין הצירופים שנבדקו רק יידוע הצירוף אי-אכפתיות שונה.⁵

2. צבעוני מביאה בעבודתה (עמ' 34–35) גם דברי מדקדקים אחדים על מילות השלילה, ולא אחזור עליהם כאן. בעבודתה ביבליוגרפיה עשירה בנושא השלילה, הן ביבליוגרפיה כללית והן על השלילה בעברית. במאמר זה כללתי רשימה מצומצמת הנוגעת בעיקר לנושא הנידון.
3. זו הדרך שהלכתי לפיה בספרי מ'1991. גם צבעוני (1993, עמ' 15) מגדירה כך את דרך עבודתה.
4. ראו סקירה על המילים האלה ברבדים קודמים למשל אצל צבעוני בהקדמה לאי (עמ' 43), אצל בן אשר (1972, עמ' 75–76, 79) בדבריו על אי, ואצל בלוך (עמ' 121–129, 236) בדבריה על אי בלשון המשנה.
5. האקדמיה ללשון העברית אישרה בישיבה רי"ו את שתי צורות היידוע, או נכון יותר נמנעה מנקיטת עמדה בנושא, ושתי הצורות אפשריות אפוא.

טבלה 1

387	אי־האכפתיות	588	האי־אכפתיות
18,100	אי־האמון	7,800	האי־אמון
27,900	אי־ההבנה	7,530	האי־הבנה
5,480	אי־ההכרה	178	האי־הכרה
471	אי־ההשלמה	72	האי־השלמה
527	אי־היושר	392	האי־יושר
2,660	אי־הפוריות	1,390	האי־פוריות
17,300	אי־הצדק	6,440	האי־צדק
973	אי־הקבילות	160	האי־קבילות
33,800	אי־השוויון	7,790	האי־שוויון

אף צירופי חוסר מצדם אינם מתנהגים תמיד כצירופי סמיכות לעניין היידוע, והיידוע בא לעתים קרובות באיבר הראשון: החוסר מזל (3,310) קיים לצד חוסר המזל (21,800; הנתונים מ־25.4.2012).

1.2 תחולת השלילה של "אי" ו"חוסר"; היש בידול משמעות ביניהן?
 התחליות אי וחוסר שוללות בעיקר שם עצם.⁶ רבים הגבילו את שימושה של אי לשלילת שם פעולה. כך גלינרט (עמ' 302) וזילכה (עמ' 17). אך התחלית אי שוללת כמובן גם שמות מופשטים אחרים, וכך עולה גם מהדוגמות אצל גלינרט. גם חוסר שוללת שמות פעולה, כמובן. הצירוף חוסר הבנה, למשל, קיים לצד אי־הבנה; המילה חוסר יכולה לשלול הן שמות עצם מופשטים (חוסר צדק) הן שמות עצם מוחשיים (חוסר מקום, חוסר מים). חלק מהחוקרים טוענים שהשימוש בחוסר או באי לפני שמות עצם מופשטים שרירותי לעתים קרובות (כך זילכה, עמ' 16; בן אשר, עמ' 80). רבים מניחים, שאי מגלמת שלילה חזקה יותר לעומת שלילה חלקית שמגלמת חוסר.⁷ צבעוני מסייגת ואומרת שחוסר מציינת שלילה חלקית עד גבול השלילה המוחלטת, והבחירה באחד מהם היא לפי כוונת הדובר (אך מה פירוש כוונת הדובר?). עוד אומרת צבעוני כך: "יש הבדל בין אי שקט לחוסר שקט, בין חוסר

6. השלילה השכיחה ביותר היא, כמובן, אי־אפשר (בן אשר, עמ' 76); אך אי שוללת לעתים גם שם תואר, בעיקר ככבואה של השימוש הלועזי וכתחלית למילים לועזיות: אי־רצינונלי, אי־רברסיבילי, אי־גלי.

7. כך סברתי בעבר (בליבוים 1991, עמ' 41), כך זילכה (עמ' 16), צבעוני (עמ' 64–65), וכך גם אצל מדקדקים אחרים. נראה שקביעה זו הייתה נכונה יותר לזמנן של העבודות הללו.

מנוחה לאי מנוחה. אי שקט הוא מצב שאין בו שקט וחוסר שקט הוא מצב שהשקט המצופה איננו נמצא בו במידה הרצויה" (עמ' 65). מדבריה של צבעוני עולה אם כן אבחנה סמנטית נוספת כשהשולל הוא חוסר: בניגוד לציפיות. קביעות אלו, הן בדבר החלקיות והמוחלטות הן בדבר שימושו של חוסר כשמדובר בציפיות, ייבדקו מחדש כאן.

כיוון שמושג ה"זמן" ניתן למדידה, ובכך הוא שייך לקבוצת שמות העצם המדידים (לא ממש מוחשיים אבל מדידים, עובדה שמקרכת אותו אליהם), ציפיתי רק לצירוף חוסר זמן. להפתעתי, בבדיקה במרשתת נמצאו כ-400 היקריות לצירוף אי-זמן. למשל:

1. בתלמוד משמש הביטוי "לא יום ולא לילה" כפלפול עם נימה אירונית יותר מאשר כחזון אחרית הימים. האי-זמן הופך לזמן שמחוץ לגדר חיי לימוד תורה (זלי גורביץ, "לא ביום ולא בלילה", הזמנה לפיוט)⁸.

כפי שרואים מדוגמה זו הצירוף אי-זמן שונה מהצירוף חוסר זמן כפי שאנו מבינים אותו בשימוש היום-יומי, והכוונה ל-'זמן לא זמן' – מעין בין הערביים של סולם הזמן. משמעות זו חוזרת ומופיעה במקרים רבים. בדוגמה 2 משמעות הצירוף אי-זמן דומה למשמעות חוסר זמן:

2. שחקן אחד נאלץ לפרוש עקב אי זמן.⁹

מדוגמה זו עולה, שתפיסת שם העצם כמוחשי או כמופשט אינה חדה תמיד. כמו כן עולה ממנה, שצירופי השלילה השונים מכוונים למעשה למסומנים שונים; על כן יורחב בהמשך.

לסיכום סעיף זה: אי משמשת עדיין בעיקר לשלילת שמות עצם מופשטים מובהקים. יש גם מעט שמות מוחשיים שנבדקו ונשללים באי, אך שכיחותם מעטה יחסית; כך למשל הצירוף אי-מקום.

נראה שהטענה, שאי שוללת שלילה מלאה וחוסר שלילה חלקית, אינה תקפה תמיד. במקרים רבים היטשטשה ההבחנה, והשימוש בשני המבנים בא באותו הקשר בדיוק ואף בשכיחות דומה, כפי שעולה מהטבלה שלהלן בחלק מהצירופים (הנתונים ממאי 2009 אלא אם צוין אחרת). במקרים אחרים יש הבדל בשכיחות, אך גם שכיחות הצירוף הפחות רווח אינה קטנה ואינה זניחה.

⁸ <http://www.piyut.org.il/articles/842.html>

⁹ <http://forums.pundak.co.il/viewtopic.php?f=13&t=24486&p=393861>

חוסר	אי	
חוסר אחריות	אי אחריות	200,000
חוסר איוון	אי איוון	165,000
חוסר אמון (בין בני זוג, בין היהדות לנצרות ועוד)	אי אמון (רוב ההיקרויות בצירופים למילים להביע, להצביע, הצעת) (12.4.2011) 47,700	(12.4.2011) 129,000
חוסר אמת	אי אמת	2,300
חוסר אשמה	אי אשמה	3,883
חוסר ביטחון	אי ביטחון	62,100
חוסר הבנה	אי הבנה	166,000
חוסר הגינות	אי הגינות	16,700
חוסר הכרה	אי הכרה	14,100
חוסר התאמה	אי התאמה	48,000
חוסר התחשבות	אי התחשבות	27,800
חוסר ודאות	אי ודאות	126,000
חוסר זהירות	אי זהירות	16,300
חוסר חשיפה	אי חשיפה	1,100
חוסר חשק	אי חשק (ועוד 340 אי חשק מיני)	17,200 (ועוד 30,000 חוסר חשק מיני)
חוסר טקט	אי טקט	48,200
חוסר יכולת	אי יכולת	187,000
חוסר יעילות	אי יעילות	16,600
חוסר יציבות	אי יציבות	74,300
חוסר כבוד	אי כבוד	54,300
חוסר כישרון	אי כישרון	6,110
חוסר כנות	אי כנות	3,940
חוסר מזל	אי מזל	53,700
חוסר מחויבות	אי מחויבות	1,970
חוסר מעש	אי מעש	33,900
חוסר מקום	אי מקום (12.4.2011) 3040	(12.4.2011) 37,600
חוסר סבלנות	אי סבלנות	36,500

44,000	אי־סדר	16,500	חוסר סדר
401	אי־עניין	62,600	חוסר עניין
5,580	אי־פעילות	32,200	חוסר פעילות
55,600	אי־צדק	48,200	חוסר צדק
612 (12.4.2011)	אי־קנייה	6 (12.4.2011)	חוסר קנייה
124	אי־קשב	4,130	חוסר קשב
73	אי־שטף	2,090	חוסר שטף
17,700	אי־שליטה	42,300	חוסר שליטה
81	אי־תמימות (ללא הביטוי אי־תמימות דעים)	368	חוסר תמימות

הצירופים אי־יכולת וחוסר יכולת, למשל, נבדקו בהקשרים זהים (אחדים מצירופי יכולת הם חוסר/אי יכולת ללכת, לדבר, לסיים), ושכיחותם הייתה דומה מאוד. גם הצירופים אי־ניסיון וחוסר ניסיון מצביעים על כך שההבחנה הסמנטית על מוחלטות וחלקיות אינה עומדת במקרים רבים. לא נמצאו כמעט היקריות לאי־ניסיון בעבודה, לעומת כ־1,000 היקריות ל"חוסר ניסיון בעבודה", אף שחוסר ניסיון מתאר למעשה מצב שאין בו כלל ניסיון. מבחינה כמותית (מוחלטות לעומת חלקיות) היה מתאים כאן דווקא השימוש באי־ניסיון. אם קנה המידה הוא ציפיות ומימושן או הפרכתן (צבעוני מרמזת לכך), מתאים יותר חוסר ניסיון, שכן ממועמד לעבודה מצפים שיבוא עם ניסיון כלשהו, או שזה לפחות הדבר שאמור להיבדק.

נראה, למשל, שהצירופים אי־שקט וחוסר שקט באים באותם הקשרים ממש, ולא ניכר הבדל הן באשר לחלקיות השלילה הן באשר להיענות או אי היענות לציפיות, אם כי יש הבדל בשכיחותם:

טבלה 3

108	נע בחוסר שקט	265	נע באי־שקט
87	מלווה בחוסר שקט	577	מלווה באי־שקט
64	נמצא בחוסר שקט	226	נמצא באי־שקט

במקרה כזה הקביעה שחוסר באה כשיש ציפייה ברקע (כפי שצבעוני הגדירה) אינה עומדת תמיד וספק אם יש לה אחיזה של ממש בתודעת הדובר, שהרי במקרים רבים החילוף הוא חופשי לגמרי.

בטבלה 3 המילה שקט איננה ההיפך מרעש, אלא היא מבטאת מנוחה, רוגע, והצירופים אי־שקט, חוסר שקט מביעים עצבנות, מצב נפשי מוטרד. הצירוף אי־

שקט בא אמנם בשכיחות גבוהה יותר, אך גם שכיחות חוסר שקט באותם הקשרים בדיוק אינה מבוטלת. כלומר, עניין החלקיות לעומת המוחלטות אינו חד. לעומת זאת כשמדובר בשקט פיזי, בדרך כלל משמש האנטונים רעש, רועש וכו'; וכך, כצפוי, הצירוף חוסר שקט ולא אי־שקט. כלומר יש כאן בידול סמנטי שהתחיליות תורמות לו.

נראה דוגמה נוספת שבה הצורה השלולה שונה במשמעותה מהאנטונים:

3. מחר תתחדש שביתת הרופאים בשל אי ההתקדמות במשא ומתן עם הממשלה (חדשות 9 בערב, גלי צה"ל, 21.5.2011). נבחרה כאן הצורה השלולה, ויש כאן בידול משמעות בינה ובין האנטונים נסיגה. אי התקדמות (או חוסר התקדמות) פירושה עמידה במקום.

בצירופים אי־הכרה וחוסר הכרה הפוליסמיה נובעת מהמבנה השונה של הפועל ושם הפעולה. חוסר הכרה משמעו שמישהו איבד לחלוטין את הכרתו (לחלוטין ולא חלקית! הפועל בבסיס הוא "להכיר את"), והכוונה למצב פיזי. הצירוף אי־הכרה נוטה לבוא בהקשר של אי הכרה בזכויות, בחובות וכו' (הפועל בבסיס הוא "להכיר ב"). חוסר הכרה ואי הכרה מכוונים בדרך כלל למסומנים שונים.

ההבדל בין חוסר הבנה לאי־הבנה אינו כמותי גרדא. מצב של אי־הבנה הוא מצב של טעות, בלבול, דיס־אינפורמציה. כך במשפטים כמו "צר לי על אי־הבנה". ואילו הצירוף חוסר הבנה משמעותו שפעולת ההבנה לקויה, כמו במשפט "התלמידים הסתכלו במורה בחוסר הבנה", או בצירוף "חוסר הבנה בטכנולוגיה". כמו כן הם שונים מבחינת מעמד המורפ־סינטקטי: הצירוף אי־הבנה עבר נומינליזציה מוחלטת במקרים אלה, ואילו בצירוף חוסר הבנה מורגש עדיין הפן הפועלי של שם הפעולה. דבר זה בא לידי ביטוי בכך שהצירוף אי־הבנה קיים גם ברבים (וכך בדרך כלל בשמות פעולה שעברו נומינליזציה מלאה – יש סיפורים ופניות, אך לא התפנויות [שכיחות זניחה]), כפי שרואים בדוגמה 4 להלן. ב־2009 תועדו 30,000 היקרויות במרשתת (ב־2011 206,000 היקרויות!) לצירוף אי־הבנות. בזמן ההוא לא נמצא הצירוף חוסר הבנות (ב־2012 25.4. יש כבר היקרויות של הצירוף חוסר הבנות, אם כי בשכיחות נמוכה בהרבה).

4. "היו אז פשוט כמה אי הבנות בין רוברטו לבין ג'ו וולפה", אומרת גאורגיו [...] לסיכום: גאורגיו לא באה בשום תביעות; הכל היה אי הבנה (הארץ, 2.1.2006).

בדוגמה 5 רואים יפה את ההבדל בין הצירוף אי־הבנה, שעבר כאמור נומינליזציה מלאה והוא מקבל שם תואר, לבין חוסר הבנה – צירוף שהמילה הבנה שבו שומרת על משמעותה הפועלית ומקבלת מושא ישיר (יש במרשתת היקרויות רבות מאוד למבנה כזה, אך לא ל"אי־הבנה את"):

5. שר החוץ בארנייה: זו אי הבנה חמורה! יחסיה של צרפת עם ישראל טובלים מחוסר הבנה את המצב (הארץ, 21.7.2004).

איי-הבנה וחוסר הבנה עשויים לבוא גם בהקשרים דומים, כשההבנה לקויה ושם הפעולה הוא בעל אופי פועלי יותר; אך ראינו שהצירוף איי-הבנה משמש גם לציון מסומן אחר, שמני, כמו בלבול וטעות. בשימוש זה הוא בא הן ביחיד הן ברבים. זאת ועוד, אם בוחנים את הניגוד בין חוסר הבנה לאיי-הבנה מבחינת המוחלטות לעומת החלקיות, לכאורה הצירוף איי-הבנה הוא מוחלט וחזק יותר, שהרי מדובר בהבנה מוטעית שכן טעות היא הבנה מוטעית לחלוטין, אך איי-הבנה ניתנת בדרך כלל ליישוב קל לעומת מצב של חוסר הבנה, שמצריך מאמץ רב יותר כדי להפכו להבנה... מכאן שההבחנה בין מצב קיצוני למתון אינה כה חד-משמעית והיא מורכבת יותר. בדוגמה זו, כאמור, תחילית השלילה היא שיוצרת את הפוליסמיה.

1.3 שלילה מוחלטת ואנטונים, גורמים פרגמטיים

כפי שהגיוני להניח, לו תמיד שללה אי את המילה באופן מוחלט, קיומו של אנטונים מובהק אמור היה למנוע לכאורה שימוש בה. כפי שראינו לעיל בעניין חוסר שקט ואי-שקט (כהפך מרעש), נראה שקיום אנטונים אמנם מפחית את ההסתברות להופעת צירופי אי השוללים שלילה מוחלטת ובכך "זורקים" את הנשלל לקוטב השני (כך בליבויים 1991, עמ' 42). למשל: רחוב שמתאפיין בחוסר שקט, או חוסר שקט בעבודה ולא אי-שקט בהקשר כזה (במקרה זה קיים האנטונים רעש). באותו אופן ניתן היה להניח שקיום האנטונים שקר מונע את אי-אמת שכן השלילה המוחלטת (כפי שמניחים שאי עושה) זורקת את הנשלל לקוטב השני, אלא שהוא תפוס כבר באנטונים.

לפני שנים מספר (2005) נמנו במרשתת רק היקרויות בודדות לצירופי אי-אמת, והדבר עלה בקנה אחד עם ההנחה שלעיל (היו צירופי חוסר אמת). בבדיקה שנערכה ביוני 2009 גדל מספרן, וצירוף זה שכיח יותר כיום מהצירוף חוסר אמת. לעתים הצטרפויות אי וחוסר שוות בשכיחותן: הצירוף אי-אמת בפרסום בא לצד חוסר אמת בפרסום בשכיחות דומה. אין מנוס אפוא מהמסקנה, שחל כרסום בקביעה שהשימוש באי מנוע כשקיים אנטונים. הסיבות לכך יכולות להיות פרגמטיות, רטוריות, פסיכולוגיות, סיבות של לשון נאותה, לשון נקייה וכו'. בן-גוריון הרבה להשתמש בצירוף אי-אמת (כך עולה מחיפוש מהיר בארכיון בן גוריון, למשל). הוא נמנע לעתים קרובות לומר "הוא משקר" או "דבריו הם שקר", כלומר נמנע משימוש באנטונים ובחר בדרך האחרת, כשהכוונה הייתה לאותו מסומן. הסיבה הייתה מן הסתם פרגמטית: לא יאה היה לו לכנות את יריבו (למשל מנחם בגין) בשם שקרן או אומר דברי שקר. מוטיבציה דומה לשימוש באי עולה מדברי השופטת במשפטו של הירשזון:

6. סנגורו של הירשזון ניסה לטעון כי גניבתו של הירשזון אינה גניבה קלאסית, אך השופטת התפרצה לדבריו ואמרה: "מה שצורם בעיניי הוא שיש כאן ניסיון להסביר אי אמת, קרא לזה שקר, באי אמת אחרת. איפה האמת? מה קרה לאמת? הלכה לעולמה" (הארץ, 19.6.2009).

מדברי השופטת ברור שהיא משתמשת בצירוף אי-אמת לתיאור שקר, וברור שהכוונה כאן למצב ההפוך לאמת, שהרי האמת הלכה לעולמה.

מסקנותיה של בלבן, שערכה מבחן פסיכולינגוויסטי לבדיקת השימוש בשלילה, עולות בקנה אחד עם דברים אלה. היא הראתה, כי הדוברים מעדיפים להביע אינפורמציה לא נעימה בעזרת סמן השלילה כמרכז.¹⁰

כיוון שההבדל בין אי לחוסר הולך ומתחסל, לפחות בצירופים מסוימים, הולכת ומתרבה השלילה באי אף כשקיים אנטונים. תהליך זה תורם לטשטוש ההבדלים בין שתי הצורות השלולות (שמעיקרם היו הבדלים בחזק, כפי הנראה, וייתכן שהיו קיימים בזמן מסוים בשפה).

הצירוף אי-כבוד משקף מוטיבציה אחרת:

7. השביתה הארוכה ביותר והענקת תואר "אי כבוד" לראש הממשלה, אהוד אולמרט, יתקיים מחר באוניברסיטה העברית בירושלים. במהלך טקס "שיא השיאים" יחולקו פרסי "שיא החוצפה", "שיא הבורות", ו"שיא הסחבת". לטענתם, הטקס נועד לציין את עגמתו של היום הזה, שמעיד על מצבה הרעוע של ההשכלה הגבוהה בישראל. ראש הממשלה, שלא בנוכחותו, יקבל במהלך הטקס את התואר המפוקפק של "אי כבוד", בשם כלל הסטודנטים במדינת ישראל (זאב קם, אתר "חדשות מחלקה ראשונה", 1.1.2008).

השימוש כאן באי-כבוד נבחר לעמוד במקום שיא הזלזול (שהרי מדובר בטקס שיא השיאים). הסיבה היא כנראה הדהוד "הענקת תואר לשם כבוד". (האם בלתי הגיוני להניח, שהשימוש באי-כבוד נובע לא מתוך בורות אלא מתוך ידע לא בלתי זניח ברובדי השפה הקודמים, ויש כאן הדהוד של המקור המקראי?)

הצירוף אי-כבוד כאן נראה כיוצר אנטונים ממש. כך גם הצירוף אי-ביטחון בדוגמה זו:

8. שערוריה! שר (אי) ביטחון מפקיר אותנו (8.6.2006).¹¹

במקרה זה אין למילה ביטחון אנטונים לקסיקלי. אך כפי שראינו גם במקרה שיא אנטונים לקסיקלי כזה יש שימוש לעתים באי. מספר ההיקרויות של אי-צדק עולה על

10. בלבן, עמ' 74-75.

11. <http://www.news1.co.il/showTalkBack.aspx?docId=102822&subjectId=1&talkBackId=672032>

זה של חוסר צדק אף שיש לצדק אנטונים, עוול. לעומת זאת נמצאו רק מעט דוגמות לאי-מזל אך אלפי דוגמות לחוסר מזל, אף שאין למילה מזל אנטונים מובהק. לעתים הבחירה באנטונים או בקוטב שלול היא גם בחירה משלבת. משמעות המילה בלגן היא למעשה אי-סדר, במשלב נמוך יותר, אך הצירוף אי-סדר מיוחד גם למונחים מקצועיים כמו אי סדר בפיזיקה, אי סדר מוסרי ועוד. לצד הגיוון המשלבי הנוצר מבחירת האנטונים או הצורה השלולה יש כאן גם מסומנים שונים בחלקם.

1.4 "אי" ו"חוסר" לשלילת שם דיכוטומי בלתי דריג

למרות הנאמר בסעיף הקודם, נמצא שכשהשם הוא בלתי דריג ודיכוטומי במובהק וכן אין סיבות אחרות מהסוג שהוזכר (פרגמטיות למשל), יש עדיפות לשלילה באי, אם כי השימוש בחוסר במקרים אלה הולך ומתרבה. זהו שריד לקביעה, שאי אמורה לשלול שלילה מוחלטת.

הצירוף אי-ציות לפקודה שכיח הרבה יותר, כפי שעולה מהטבלה שלעיל, מ"חוסר ציות". בחיפוש ברשת עלו כ-150,000 דוגמות של אי-ציות לעומת 2,000 דוגמות לחוסר ציות. פעולת הציות היא אכן דיכוטומית ואינה דריגה, ולמעשה אם המילה חוסר שומרת על תכונתה הבסיסית בניגוד לאי, אין משמעות לחוסר ציות.

כך גם הוא בצירוף אי-קנייה. גם צירוף זה דיכוטומי ואינו דריג. או שמתבצעת קנייה או שלא, ולכן למעשה לא אמורה להתקיים הצורה חוסר קנייה; ואכן מספר ההיקריות של צירוף זה זניח.¹² הצירוף אי-קנייה מנוצל גם להבעה אירונית, ולמעשה נוצר כאן אנטונים של ממש ואין מדובר רק בשלילה כפשוטה. כך בדוגמה זו:

9. חבל שהמידע שגוי, חשבתי לנפק את עצמי ליום הולדת שלי בפירת אוכל, ולהנות ממבצע יום הולדת של איקאה, איזו אכזבה, חוסר רצון, חוסר אדיבות, חוסר מידע, חוסר במלאי. ממש חווית אי-קנייה מתסכלת (8.6.2010 מרשתת; הכתיב והפיסוק במקור).¹³

נראה שיש כאן הדהוד של "חווית קנייה". אי מטיבה קצרה יותר, ופחות מפריעה אולי להדהוד הפונטי. מעניין גם, שכל שרשרת צירופי חוסר מסתכמת באי אחד גדול: אי-קנייה. הצירוף אי-קנייה מתפקד גם כשלילה רגילה במקרים אחרים: איתור סיבות לאי-קנייה, אי-קנייה של המכשיר, ועוד.

12. צבעוני (עמ' 65) אומרת דברים דומים על חוסר מכירה ואי מכירה: אין משמעות לחוסר מכירה אם מניחים שאי עדיין שוללת שלילה מוחלטת, וחוסר שלילה חלקית. ואכן כך הוא. מצאתי 6 דוגמות לחוסר מכירה וכ-600 לאי מכירה.

13. <http://www.tapuz.co.il/Forums2008/ViewMsg.aspx?ForumId=66&MessageId=1422511> .13
25&r=1

1.5 ההיערכות החדשה של "אי" ו"חוסר" – סיכום

מכל האמור עד כאן עולה שההבדל שיוחס לשלילה מבחינת המוחלטות לעומת חלקיות (לפחות לפי חלק מהמדקקים) התערער. לעתים אחד השוללים שולט יותר, אך ראינו גם שלעתים ההבדל ביניהם אינו קיים והם מכוונים בדיוק לאותו מסומן. יש עדיין שרידים להבחנה של מוחלטות לעומת חלקיות בעיקר כשמדובר בשלילה דיכוטומית מובהקת (אי־ציות), אך גם כאן כבר חל כרסום ויש צורות כאלה הנשללות בחוסר.

מהדוגמות שראינו עד כה עולה גם שהתפלגות השימוש באי ובחוסר אינה רק כמותית אלא היא מכוונת לעתים למסומנים שונים. יש שהיא נובעת מהפוליסימיה במילה המשקפת מבנה עומק שונה (אי־הכרה וחוסר הכרה), ולעתים תורמות דרכי השלילה השונות למשמעות נוספת למילה, והן המסייעות ביצירת הפוליסימיה (אי־הבנה וחוסר הבנה). ראינו גם גורמים פרגמטיים התורמים לבידול (אי־אמת). לכל אלה צריך להוסיף את שגרת הלשון ונוהג הלשון: משחדר הצירוף אי־אמת לשפה הוא הלך והתרווח. ב־2009 לא הייתה שום היקרות לצירוף חוסר הבנות, והיום יש היקריות לא מעטות שלו. הוא הדין במקרים אחרים שנידונו לעיל.

2. בלתי

2.1 "בלתי" מצטרפת לשם תואר

למילה בלתי משמעויות אחדות בלשון המקרא וברבדים קודמים אחרים של השפה והיא באה לפני חלקי דיבר שונים, ובכללם שם תואר.¹⁴ בעברית בת ימינו היא שוללת בעיקר שמות תואר.¹⁵ הקוטב הנשלל בבלתי הוא בדרך כלל הקוטב החיובי, גם כשבלתי מצטרפת לשם תואר שיש לו אנטונים: בלתי נקי ולא *בלתי מלוכלך, בלתי צודק ולא *בלתי טועה.¹⁶

תפיסתן של הצורות הקפואות בלתי ייאמן ובלתי ישוער (לצד לא ייאמן ולא ישוער) כשמות תואר נתמכת בעדות לנטייתן כך: בלתי יאומנת ובלתי ישוערת (במקום בלתי/

14. ראו למשל צבונני, עמ' 32.

15. לבלתי שוללת גם מעט צורות מקור: לבלתי הכר, לבלתי הבחן, לבלתי הפרד, לבלתי שאת/נשוא, לבלתי השאר ועוד. כמו כן שוללת בלתי מעט צורות קפואות הנתפסות כשמות תואר: בלתי יוצלח, בלתי יסולא כפו. (כך כבר זילכה, עמ' 27. דבריו נבדקו שוב. צורות אלה אכן קיימות בשכיחות לא מעטה.)

16. קביעת הקוטב החיובי אינה חד־משמעית תמיד. ברור אינטואיטיבית שרגשית נקי הוא הקוטב החיובי, אך מהו הקוטב החיובי בין חד וקהה? ראו בהרחבה על הקטבים הנשללים אצל בליבוים 2010. לא ארחיב בעניין זה כאן. באנגלית מייחסים מדקקים גם משמעות דרוגטורית לשלילה בתחילית כמו un- (המקבילה בעברית לשלילה בבלתי). כך למשל יספרסן 1917, עמ' 144. וראו גם מאמרו המקיף של הורן (2002) על un words באנגלית.

לא תיאמן/תאומן ובלתי תשוער, הבחנה של אגמון).¹⁷ במרשתת נמצאו אלפי תמניות לצירופים בלתי יאומנת ומאות תמניות לבלתי ייאמנת, וכיניהן אהבה בלתי יאומנת, צורה בלתי יאומנת, נוחות בלתי יאומנת. הנה אחת הדוגמות לשימוש כזה:

10. בורות בלתי יאומנת!!!, הבורות שלך ממש מפתיעה, לידיעתך גוש קטיף הוא שטח קנוי שנקנה בכסף מלא מהערבים לעומת זאת חוות השקמים ואוניברסיטת תל אביב הם השטחים שיושבים על כפרים ערביים, אז לפני שאתה מדבר תלמד הסטוריה בור ועם הארץ! (18.8.2005).¹⁸

2.2 הגבלות על תחולת "בלתי"

יש הבדל בין שלילה בבלתי היוצרת אנטונים (contrary) לבין שלילה בלא שאינה מכוונת להפך זה דווקא. כך כותבים הורן בספרו, צבעוני בעבודתה (היא מכנה את השלילה בבלתי שלילה קיצונית) ואחרים. צבעוני מוסיפה, שלעתים כשיש אנטונים ויש שלילה בבלתי זו שלילה מסווגת (עמ' 36). לדבריה (עמ' 37) כל תואר הנשלל בבלתי יכול להישלל בלא, אך לא ההפך. גם קביעה זו טעונה בדיקה מחודשת.¹⁹ אחת מתכונותיה של בלתי הוגדרה (בליבוים 1991, עמ' 43) כשוללת שם תואר שאין לו אנטונים טבעי (דברים דומים אצל צבעוני 1993, עמ' 31). הדבר צפוי מעצם הנטייה לחיסכון בשפה. לא נאמר בלתי חם, אך כן בלתי נסבל. השלילה בבלתי במקרה זה מספקת את האנטונים. שמות תואר הגוזרים במשקל מיוחד, כמו חם, קר, גדול וקטן, גבוה ונמוך, שאין להם זיקה שקופה לבינוני של הפועל, או לשם עצם שהם נגזרים ממנו (חוק < חוקי), כונו שם שמות תואר טבעיים. בשמות תואר אלה, שהן מבחינת תצורתם הן מבחינת המשרעת הסמנטית שלהם הם מוגדרים יותר, אין כמעט שימוש בבלתי אף היום. בדרך כלל הם מתאפיינים בהפך אחד מובהק. גלינרט (עמ' 300) מגביל את שימושה של בלתי לשמות תואר שמקורם מהבינוני וכן לשמות תואר שהם לפחות בני שתי הברות.²⁰ גלינרט אומר שיש כאלה שעונים על הקריטריונים האלה אך בכל זאת אינם מצטרפים לבלתי (*בלתי דתי, *בלתי ישראלי; מבדיקה במרשתת

17. תשומת לבי הוסבה לצורה זו בעקבות אגמון עמ' 15. אני מודה לה מאוד על הרשות להשתמש בהבחנה כאן.

18. <http://forums.nana10.co.il/Message/MessageFullUTF8.asp?MsgID=7969782>

19. אגמון (עמ' 11) מערערת על קביעה זו ומביאה רשימה של צירופי בלתי שלטענתה אינם יכולים להיות מומרים בלא כחלק מהצירוף השמני, כלוואי: בלתי נשכה, בלתי נסלח, בלתי נלאה, בלתי פוסק (מובן שהם יכולים לבוא כפרדיקט). הצירופים עם בלתי אכן כבולים יותר במקרים אלה. ברור גם שמבחינה מבנית הם אינם בני המרה תמיד, שכן ניתן לומר (שם) לא לא הגיוני, לא בלתי הגיוני, אך לא *בלתי בלתי הגיוני ו*בלתי לא הגיוני.

20. זו למעשה תמונת ראי לקביעתו של זילכה (עמ' 12–13), שבלתי אינה שוללת שמות תואר חד-הברתיים. אך אין מדובר כאן בקריטריון צורני גרדא. רבים משמות התואר שכונו טבעיים הם אכן חד-הברתיים, אך לא רק הם אינם נשללים בבלתי.

עולה שיש דווקא לא מעט צירופים כאלה). הוא מציין שיש כאלה שמצטרפים רק לבלתי (בלתי נראה, בלתי נודע), אך אינו מרחיב את הדיון בעניין. מבדיקה קצרה עולה שדבריו אלה כבר אינם תקפים, ויש דוגמות רבות ללא נראה ולא נודע כצירוף תוארי. אגמון מסכימה עם קביעתי מ־1991 (עמ' 18), שבלתי מצטרפת בדרך כלל לשמות תואר נגזרים, בין מצורת הבינוני (בלתי נסבל), בין משם עצם כלשהו (בלתי חוקי) בין שהם גזורים באופן אחר (למשל משקל קטיל הנוטה לצרף אליו את בלתי), אך מסייגת ואומרת שייתכן שהבחנה זו אכן נכונה אך אינה מספקת, שכן אין צורות כמו *בלתי מעניין, *בלתי גמיש, אף שהם שמות תואר גזורים. בבדיקה מחודשת במרשחת נמצא מספר לא מבוטל גם של צירופים אלה, ונראה שחלה תזוזה נוספת במעמדה של בלתי מאז בדקה אותה אגמון (2010).

כאמור, בשמות תואר אחדים הנגזרים מהבינוני או מבסיס שם כלשהו יש שימוש רחב יותר בבלתי. בלתי מצטרף על פי רוב לשמות תואר סבילים²¹ כמו נמנע, נסבל, משוחד, מוצדק, מושג, מוגן, מסווג, שעיקר שימושם הוא תוארי; אך לעתים גם לשמות תואר פעילים, כמו בלתי מספיק.

מבדיקה מחודשת של התנהגות התחילית בלתי עולה שמות תואר נגזרים נשללים בבלתי גם כשיש להם אנטונים, בניגוד לצפוי לו אכן הייתה בלתי שוללת שלילה מוחלטת וזורקת את הנשלל אל הקוטב הנגדי. כך למשל מעניין, מצוי, מאושר, מנומס, ובוודאי אם אין להם אנטונים: נסבל, נפרד, מוסבר (בין שהיעדר האנטונים נובע מעצם מהותו של הפריט הלקסיקלי [היעדר אוניברסל] ובין שהיעדרו הוא בגלל חסר מילוני²²). מאז תוארה השלילה בבלתי במחקרים השונים חלפו כעשרים שנה, ובמפתיע באות היקריות אחדות של שמות תואר טבעיים (בעלי אנטונים מוגדר וקבוע) עם בלתי, לעתים קרובות בלוויית מעצים, בלתי קצר בעליל או בלתי קצר כל כך, ולעתים בשלילה כפולה: לא בלתי קצר. הצירוף בלתי קצר בעליל הוא אירוני לעתים, וייתכן שהצורה השלולה הזאת יוצרת אנטונים קיצוני יותר מאשר ארוך.²³ השימוש בבלתי במקום פחות צפוי יוצר צירוף רענן שאינו שחוק; כך בבלתי קצר בעליל. מבדיקה אקראית ברשת עולה מספר עצום של צירופי בלתי עם בעליל,

21. ראו הורן 2001, עמ' 278. הורן מדבר שם על הצטרפות התחילית un באנגלית. אצל דורון 2008 (כך גם אצל אגמון, עמ' 29) נפעל והתפעל מוגדרים כבניינים תיכוניים ולא כבניינים סבילים. גם הם נוטים לצרף אליהם את בלתי.

22. ראו בורוכובסקי וטרומר, עמ' 223.

23. אגמון (עמ' 19) טוענת שהמעצמים עוזרים להתגבר על חסימת צירוף בלתי לשמות תואר בעלי אנטונים. אך לא כל היקריות שמות תואר כאלה באים בצירוף מעצמים. למשל ל"בלתי פשוט" במרשחת ב־29.3.2011 היו 174 היקריות מהן רק כעשר בלוויית מעצמים כמו בעליל, לגמרי, מאוד ולחלוטין. ייתכן שבמקרה זה הפוליסמיה של פשוט היא שמפחיתה את עוצמת השפעת אנטונים יחיד ומאפשרת את השימוש בבלתי (מסובך, מורכב, קשה), כך גם אצל אגמון שם. גם הצירוף בלתי מעניין נקרה ללא המעצמים האלה בשכיחות בלתי מבוטלת.

ומשנכנס דגם זה הוא הולך ומתרבה, בעיקר כשולל שמות תואר שאין להם אנטונים (בלתי חוקי בעליל, בלתי הגיוני בעליל). בצירוף אירוע בלתי זכיר (מוצ'ניק, עמ' 68) מנוצלת השלילה הרחבה של בלתי את משקל פעיל (בלתי שביר, בלתי אכיל, בלתי סחיר ודומיהם). לעתים מהדהדת השלילה בבלתי צירוף קיים: עצמה בלתי נלאית (מוצ'ניק, שם), צירוף המהדהד את "חתרן בלתי נלאה" ויוצר אירוניה. גם לאור הבדיקה המחודשת עומדת הטענה, שרק שמות התואר שכונו טבעיים אינם נשללים בדרך כלל בבלתי, למעט מקרים מסוימים שנידונו והודגמו לעיל (בדרך כלל מסיבה פרגמטית). אין נובע מכך, כמובן, שכל שם תואר נגזר יכול להישלל בבלתי (אף כי רוב שמות התואר הנגזרים מתנהגים כך).

2.3 צירופי "בלתי" לשם תואר בעל אנטונים ויצירת לקסמה חדשה
 בטבלה 4 באים צירופי בלתי אחדים בעלי אנטונים שתועדו במרשתת ביוני 2009. לעתים הצורה השלולה יוצרת מעין לקסמה חדשה המסמנת מסומן אחר מהאנטונים. האנטונים מצויין בסוגריים:

טבלה 4

בלתי בריא	584 (חולני) ²⁴
בלתי חכם	258 (טיפש)
בלתי טהור	1,160 (טמא)
בלתי מאושר	986 (עצוב, אומלל)
בלתי מנומס	585 (גס, חצוף)
בלתי מעניין	503 (משעמם)
בלתי מצוי	1730 (נדיר? חריג?)
בלתי מתון	2,220 (קיצוני)
בלתי נכון	6,790 (שגוי, מוטעה)
בלתי נקי	111 (מלוכלך; וכן 200 לצירוף "ידיים בלתי נקיות" בשימוש מטפורי)
בלתי תלוי	124,000 (עצמאי?)

אמנם השלילה בלא למילים אלה רגילה יותר, אך בכל זאת עולה מהטבלה שגם מילים בעלות אנטונים נשללות בבלתי לעתים קרובות. לעתים שימוש מטפורי, טכני, או צירוף כבול הוא ביסוד צירופי שלילה כאלה; למשל, משתנה בלתי תלוי כמונח

24. ראו צבעוני (עמ' 36) על ההבדל בין בלתי בריא ללא בריא. לכן צוין האנטונים כאן כחולני (נוטה לחלות) ולא כחולה.

מתמטי. לעתים מורכבות סמנטית שמאפיינת מילים כאלה מאפשרת שלילה כבלתי. במקרים אלה נראה שיש הימנעות מכוונת מנקיטת האנטונים. נראה כמה דוגמות לשלילת שם תואר כבלתי אף שלכאורה יש לשם התואר השלול אנטונים. דוגמה 11 היא מימי ראשית המדינה:

11. בךגוריון מכריז על המדיניות הכלכלית החדשה [...] אני איתן בדסק החדשות ובמאמר ללמד זכות על התוכנית עד כדי עיוות המציאות. מצפון עיתונאי בלתי נקי, מצפון ציוני נקי (מרדכי נאור, קשר מס' 37, אביב-קיץ 2008, על שלום רוזנפלד המביא דברים שכתב ד"ר קרליבך, עורכו הראשון של מעריב).

בדוגמה זו יש שימוש מטפורי. הצירוף בלתי נקי כאן אינו זהה כמובן למלוכלך. נקי משמעו כאן טהור כשמדובר במצפון. ההפך הלקסיקלי המובהק טמא אינו מתאים כאן, כמובן. הצירוף הזה ממשיך לשמש בלשון ימינו; למשל ידיים בלתי נקיות. הצירוף בלתי מתון רווח מאוד. הוא בא לרוב בשדה הסמנטי של כוח, לחץ, עינוי וכו'. יש הימנעות מכוונת מלומר לחץ קיצוני או מוחלט, יש פה עידון ורדוקציה, וכך מוסבר השימוש הרחב בצירוף זה, אף שמילונית למילה מתון יש אנטונים. ייתכן גם שיש כאן הדהוד של "לחץ פיזי מתון", והוא ססייע להתפשטות הצירוף בלתי מתון בשכיחות כה גדולה:

12. לא הממשלה וראשה יצטרכו לעמוד תחת לחץ בלתי־מתון, כי אם "החוק". ואת החוק, כידוע, קשה הרבה יותר לכופף מאשר את הפוליטיקאי (הארץ, 19.7.2009).

דוגמה נוספת היא הצירוף בלתי תלוי. לכאורה קיים האנטונים עצמאי, אך יש מספר היקרויות עצום לצירוף בלתי תלוי כפי שעולה מהטבלה שלעיל, ולא רק כמונח מתמטי. במונחים מקצועיים עצמאי הוא ההפך משכיר, ובלתי תלוי הוא כזה שאינו נתמך על ידי הממשלה. המשרעת הסמנטית של שניהם אינה זהה. מעניינת דוגמה זו:

13. התיקון האמור לחוק החברות קובע הסדר שמטרתו חיזוק עצמאות דירקטוריון חברה ציבורית... חברה רשאית לקבוע בתקנונה הוראה על פיה יכהנו בדירקטוריון דירקטורים בלתי תלויים (זוהר גושן, הרשות לניירות ערך, גילוי בדבר דירקטור בלתי תלוי, 1.3.2009).

בדוגמה זו ברור שמדובר על עצמאות כפי שעולה מהנאמר כאן, אך בכל זאת נבחר הצירוף בלתי תלוי ולא עצמאי. המילה עצמאי כנראה רחבה מדי ופוליסמית מדי. נראה עוד את הצירוף בלתי מצוי:

14. הרקולס ניחן בכוח בלתי מצוי (ויקיפדיה, ערך הרקולס).

מה ההפך של מצוי? האם הוא המילה נדיר? למילה מצוי יש שתי משמעויות: האחת נרדפת לרווח, נפוץ, שכיח, ושלילתה תהיה מן הסתם נדיר, כמו פרח נפוץ ופרח

נדיר; והאחרת שההפך שלה הוא אפס היקרות ושוללים משמעות זאת בבלתי מצוי כמו בדוגמה שלנו. כלומר מצוי במשמעות קיומית. גם הכינוי לאל – מצוי ראשון – מצביע בבירור על משמעות הקיום. האנטונים המצופה למילה מצוי כאן אינו חריג ונדיר, אלא אפס. בלתי מצוי מבחינת הרקולס הוא יותר קיצוני מנדר. וייתכן שהסיבה שיש כל כך הרבה היקרויות לצירוף בלתי מצוי היא שהכוונה לאפס, ואין אנטונים לקסיקלי המביע זאת. גם הצירוף בלתי מעניין קיים, כפי שנאמר לעיל, אף שלכאורה למילה מעניין יש אנטונים מובהק:

15. ההסבר של גרסאות שונות מתקבל על הדעת, אבל זה הסבר בלתי מעניין.²⁵

ההקשר הוא ניתוח סיפור דוד וגלית ורצון לקשור בין שלושה מקורות. האנטונים משעמם לא היה מתאים כאן לכוונת הדובר. הוא מתכוון לניגודו של משהו מעורר מחשבה, שיש בו חידוש, או לכך שהוא אינו רלוונטי לנושא. מכל הדוגמות האלה ראינו, שהשלילה בבלתי מנוצלת ליצירת מעין אנטונים נוסף כשהאנטונים האוטומטי או הראשוני תפוס.

2.4 שלילה ב"לא" ושלילה ב"בלתי" במשבצת זהה

אגמון (עמ' 25; וכן אחרים לפנייה) אומרת שכשבלתי ולא שוללים שם תואר באותה משבצת, במסגרת שם התואר ולא כפרדיקט, השלילה בבלתי חזקה יותר. נראה שתחושה זו נובעת מכך שבלתי יוצרת במקרים מסוימים קטגוריה חדשה, סוג חדש, ומכאן תחושת החוזק. אך במקרים רבים, כפי שעולה מטבלה 5, השכיחות דומה וקשה לדבר על הבדלים בחוזק.²⁶ שכיחותם של מספר צירופים נבדקה לשם המחשה (17.5.2011):

טבלה 5: "לא" ו"בלתי" בצירופים דומים

הסבר לא הגיוני	9,770	הסבר בלתי הגיוני	31
התנהגות לא הולמת	125,000	התנהגות בלתי הולמת	132,000
צעד לא חוקי	5,890	צעד בלתי חוקי	2,810
טקסט לא מנוקד	435	טקסט בלתי מנוקד	104
עדות לא קבילה	123	עדות בלתי קבילה	2,550

²⁵ מן המרשתת <http://yaronpeleg.com/PIRKEY/Pirkey-16.htm>.

²⁶ טענה זו דורשת בדיקה מקפת. בדיקה כזאת לא נערכה כאן, והנתונים בטבלה הובאו רק לשם התרשמות. אגמון טוענת (עמ' 26), שהצטרפות בלתי לשם תואר שהזמניות אינהרנטית לו תהיה נמוכה: *אדם בלתי עייף. אם יש דוגמות הפוכות, הן בדרך כלל יוצרות סוג. גם טענה זו לא נבדקה לעומק במסגרת מאמר זה.

קשה להסיק מהנתונים בטבלה שהשלילה בבלתי חזקה יותר ממקבילתה בלא, שהיה הצירופים דומים. לעתים שכיחותם דומה ולעתים ההבדלים גדולים מאוד. הצירוף עדות בלתי קבילה משמש כקטגוריה משפטית, ולכן עולה שכיחות השלילה בבלתי בצירוף זה על שכיחות השלילה בלא. בדוגמות האחרות הצירוף חופשי יותר, כנראה, ואינו יוצר קטגוריה מובהקת (אף שהיה צפוי, לדרכה של אגמון, למשל, ששכיחות הצירוף טקסט בלתי מנוקד תהיה גבוהה יותר, שהרי מדובר בסוג של טקסט, בקטגוריה).

2.5 "בלתי" ושמות תואר חזקים

אגמון (עמ' 22) מציינת, שהצטרפות בלתי מנועה כשמדובר בשמות תואר "סופר חיוביים". (למעשה זו הסקת מסקנות משלימה מהורן 2001, עמ' 286, האומר ש un (בלתי) מצטרפת לשמות תואר בלתי מסומנים, שהוא מכנה אותם "חלשים"). ואכן השלילה בבלתי בצירופים אחרים שהיא מביאה להדגמת טענתה, כמו בלתי עצום, בלתי מעולה ובלתי לוחט, כמעט אינה קיימת. לרשימה זו ניתן להוסיף מניעות כמו *בלתי מצוין, *בלתי מדהים ועוד.

ברשימה של אגמון בא גם הצירוף בלתי זעיר כצירוף בלתי אפשרי. היא מייחסת זאת לכך שהוא אנטוניה קיצוני (לעומת קטן). אך יש עדות לשימוש בצירוף זה, וכאן דווקא הקוטב השלילי הוא שנשלל בבלתי (ומלווה כאן במעצם), והסיבה לכך היא תלוית הקשר כנראה:

16. בידיעות אחרונות של היום מופיעה האינפורמציה הבאה: אם תקנו בסופרפארם קרם עיניים או קרם פנים במחיר הנע בין 235 ש"ח ל־310 ש"ח (!!!) תוכלו לרכוש תיק איפור של החברה, כמובן זעיר במיוחד, במחיר בלתי זעיר במיוחד של 30 ש"ח.²⁷

כפי שנאמר לעיל, בדרך כלל שם התואר החיובי הוא שמצטרפת אליו תווית השלילה.²⁸ אם שם התואר השלילי בין השניים זוכה לאפיקסציה (וכאן הוא אף שם תואר קיצוני) יש לחפש בדרך כלל גורמים אחרים, פרגמטיים ותלווי הקשר. צירופים אחרים כמו בלתי שולי ובלתי זניח באים כשברקע עומדת ציפייה למצב והם לרוב רעניים, מושפעים מההקשר או אירוניים, כעולה מהדוגמה שלעיל. השימוש בצירוף בלתי זעיר מושפע ללא ספק מההקשר המְדִי: "תיק איפור [...] זעיר". האירוניה מסומנת גם על ידי שלושת סימני הקריאה, המדגישים את המחיר האבסורדי. יש לשים לב לכך שלשם התואר כאן מתלווה מעצם, במיוחד, ואף הוא עוזר כנראה בהסרת מחסום הצטרפות בלתי לשם תואר בעל אנטוניה וקיצוני. צירופי בלתי עם שם

27. מתוך כתבה של מיכל מירון, <http://www.iwomen.co.il/item.asp?cid=57&aid=78006>. כבר הבאתי דוגמה זו במקום אחר (בליבוים 2010, עמ' 514). לדיון נוסף במקרים שבלתי מצטרפת דווקא לקוטב השלילי ראו שם.

28. ראו לעיל הערה 16.

סיכום

במאמר זה נבחנו מחדש שלוש תחיליות שלילה: אי, חוסר ובלתי ונבחנה היערכותן כיום מבחינה סמנטית ופרגמטית. תחיליות אלה תוארו במספר מחקרים שהוזכרו, אך חלפו לפחות כעשרים שנה מאז נבחנו, ונראה שהתנהגותן השתנתה.

מעמדן של אי וחוסר נבחן, בין השאר, באשר למוחלטות וליחסיות השלילה בשימוש בשתייהן, ונראה כי לעתים קרובות ההבדל הזה אינו קיים. כמו כן נמצא, שאי משמשת גם במקרים שיש אנטונים מובהק לשם העצם הנשלל, כמו אמת ושקר (אי אמת). גורמים רבים נמנו לתופעה זו, וביניהם גורמים פרגמטיים כמו עידון ורדוקציה, אירוניה ועוד. במקרים רבים שתי דרכי השלילה יוצרות בידול סמנטי: אי הכרה בזכויות, חוסר הכרה של הפצוע – בידול הנובע מהפוליסמיה של הפועל; אי הבנה (טעות) וחוסר הבנה (של החומר) – בידול הנוצר מתחיליות השלילה השונות.

גם מעמדה של המילה בלתי נבחן כאן מחדש. לבד מהצטרפותה לשמות תואר (שהוגדרו שמות תואר נגזרים) חסרי אנטונים, בלתי מצטרפת גם לשמות תואר בעלי אנטונים מובהק (בלתי נקי), מסיבות פרגמטיות ובגלל הפוליסמיה של הצירוף השלול ושל שם התואר (בלתי נקי אינו שקול למלוכלך, אלא הפוך לישר, לטהור; בלתי מצוי = אפס ולא מעט). הצטרפות זו חלה גם בתנאים מבניים מיוחדים (שלילה כפולה). הוזכר כאן גם מאמרו הידוע של ג'ורג' אורוול על פוליטיקה והשפה האנגלית. אורוול מדבר בו, בין השאר, על תופעת ה"לא בלתי". שכיחות צירופי לא בלתי אכן הולכת וגדלה. לעתים מצטרף לבלתי מעצים, והצירוף עונה על השחיקה החלה בצירופים השלולים ומעצימה אותם לעומת האנטונים החיובי (בלתי זעיר בעליל). בלתי מצטרפת בעיקר לקוטב החיובי של הסקלה כפי שהוראה במקום אחר, אך גם כאן יש יוצאים מן הכלל (בלתי זעיר). עדיין עומדת במידה רבה טענתי (1991) שבלתי אינה שוללת בדרך כלל שמות תואר טבעיים – חם, ארוך, טוב וכו'. ליוצאים מן הכלל לכלל זה יש בדרך כלל הסבר פרגמטי.

קיצורים

- אבינרי = יצחק אבינרי, "שלילה וניגוד בתואר ובשם", מולד יב (תשי"ד), עמ' 48–55
 אגמון = Galit Agmon, "Adjectival Negation in Hebrew" (manuscript, 2010)
 אורוול, פוליטיקה = George Orwell, "Politics and the English Language", =
Collected Essays, London 1961 (1946) pp. 353-367
 אורוול, פוליטיקה (תרגום) = ג'ורג' אורוול, "פוליטיקה והשפה האנגלית", מתחת
 לאף שלך: מבחר מאמרים מאת ג'ורג' אורוול, תרגם יועד וינטר-שגב, ערך גיורא
 גודמן, אור יהודה 2005, עמ' 213–229
 בורוכובסקי וטרומר = אסתר בורוכובסקי ופנינה טרומר, "'הפוך בה והפוך בה': עיון
 סמנטי-פרגמטי ביחס המשמעות בין מילים המכונה 'הפך'", לשוננו נז (תשנ"ג),
 עמ' 215–249
 בלבן = Noga Balaban, *Negation: Lexical Access and Integration Processes*, =
 M.A. thesis, Tel Aviv University, 2002
 בלוך = שרה בלוך, דרכי השלילה בלשון המשנה, עבודת גמר לתואר מוסמך,
 אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 1987
 בליבויס 1991 = רבקה בליבויס, תחביר+: תחביר למורים לעברית ולתלמידים
 מתקדמים, ירושלים 1991 (מהדורת ניסוי)
 בליבויס 1995 = רבקה בליבויס, תחביר+: תחביר למורים לעברית ולתלמידים
 מתקדמים, ירושלים 1995
 בליבויס 2010 = רבקה בליבויס, "קוטביות סמנטית והתנטרלות", לשוננו עב, ד
 (תש"ע) עמ' 503–523
 בן-אשר = מרדכי בן-אשר, עיונים בתחביר העברית החדשה, תל אביב 1972
 גבעון = Talmy Givón, "Negation in Language: Pragmatics, Function, =
 Ontology", in P. Cole (ed.), *Pragmatics* (Syntax and Semantics 9), New
 York 1978, pp. 69–112
 גלינרט = L. R. Horn, *A Natural History of Negation*, Stanford 2001 (Chicago 1989)
 דורון = עדית דורון, "תרומתו של הבניין למשמעות הפועל", בתוך גליה חטב
 (עורכת), בלשנות עברית תאורטית, ירושלים תשס"ט, עמ' 57–88
 הורן 2001 = L. R. Horn, *A Natural History of Negation*, Stanford 2001 (Chicago 1989)
 הורן 2002 = L. R. Horn, "Uncovering the Un-Word: A Study in Lexical =
 Pragmatics", *Sophia linguistica* 49 (2002), pp. 1–64
 זילכה = Avraham Zilkha, *Negation in Hebrew*, Ph.D. thesis, The University of =
 Texas in Austin, 1970

Otto Jespersen, *Negation in English and Other Languages*, = 1917 יספרסן
Copenhagen 1917

Otto Jespersen, *The Philosophy of Grammar*, London 1924 = 1924 יספרסן

מוצי'ניק = מלכה מוצ'ניק, "לא סתם סלנג", לשוננו לעם מה (תשנ"ד), עמ' 65–74.

E. Sapir, "On Grading: A Study in Semantics", *Selected Writings of* = ספיר
Edward Sapir in Language, Culture and Personality, ed. D. G. Mandelbaum,

Berkeley & Los Angeles 1949, pp. 122–149

פרויד = זיגמונד פרויד, "השלילה", תרגמה מגרמנית דנית דותן, מטעם 11 (2007),

עמ' 154–157

צבעוני = לאה צבעוני, דרכי השלילה בעברית הישראלית, עבודת דוקטור,

האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג

D. A. Cruse, "Antonyms and Gradable Complementaries", in D. = 1980 קרוז

Kastovsky (ed.), *Perspektiven der lexikalischen Semantik*, Bonn 1980, pp.

14–25

D. A. Cruse, *Lexical Semantics*, Cambridge 1986 = 1986 קרוז